

враховуючи дуже складну тогочасну міжнародну ситуацію та не бажаючи ускладнювати і без того непрості взаємини з Османською Портою та з її васалом Кримським ханством, Петро I рішуче відмовив козакам. Хоча невдовзі К. Гордієнко повернув собі посаду кошового, але його боротьба з прибічниками І. Малашевича з перемінним успіхом продовжувалась до 1734 р., коли К. Гордієнко помер, а запорожці повернулися під юрисдикцію Санкт-Петербурга.

У травні 1728 р. в Олешківській Січі протистояння між прибічниками К. Гордієнка та І. Малашевича досягло свого апогею. Козаки вкотре скинули із займаної посади кошового отамана К. Гордієнка й обрали І. Малашевича. Потім, забравши клейноди, зброю, військово спорядження, продукти харчування тощо, вони остаточно покинули розташування Олешківської Січі й рушили угору Дніпром у напрямку річки Підпільної.

Проте тільки в березні 1734 р., коли Російська імперія почала активну підготовку до війни з Туреччиною, запорожці отримали офіційний дозвіл на заснування Нової Січі [7, с. 139]. Але, якщо Кам'янська Січ зразка 1709–1711 рр. може бути названа форпостом українського державо-і націєтворення, то Кам'янська Січ (1728–1734) – це пункт для переміщення осіб, чистилище-факторія, мешканці якого з нетерпінням чекають на прощення. У березні 1734 р. козаки отримали від царських урядовців дозвіл на повернення на терени Російської імперії. Скориставшись ним, запорожці збудували нову Січ (Підпільненська Січ) за 3–5 км від знищеної у 1709 р. Чортотлицької (Старої) Січі, на землях біля села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області [8, с. 134].

Існування Запорозьких Січей, попри їхню функціональну необхідність (охорона кордонів від нападників, вишкіл військового контингенту тощо), завжди заважало спокійно жити імперським чиновникам. Саме це протистояння

(таємне й відкрите) між Запорозькою Січчю – не стільки як місцем розташування козаків, а, переважно, як осередком потенційної української державності – та російською монархічно-абсолютистською владою було визначальним упродовж майже двох століть (з 1657 по 1828 рр.). Внаслідок дошкульних поразок і складнощів вітчизняного державо-і націєтворення на початку XVIII ст. запорожці змушені були мігрувати до інших держав, засновувати там нові Запорозькі Січі (Кам'янська-1, Олешківська, Кам'янська-2), повертатися «додому» (Нова Січ), знову переселятися до «рідної Османщини» (Задунайська Січ), аби врешті повернутися в 1828 р. до України й зникнути як самодостатній військовий стан, розчинившись у безкрайньому океані імперських володінь.

Попри усі ці негативні явища, саме існування Запорозьких Січей несло у собі безумовний позитив, ставши потужним каталізатором українських етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів із середини XVI і до першої половини XIX ст. включно.

1. Замлинський В. Яків Острянин / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 289–294. 2. Малиновська О. А. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2010. – 32 с. 3. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – 3-тє вид., перероб і доп. / О. Субтельний. – К., 1993. 4. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний. – К., 2004. 5. Фігурний Ю. С. Кам'янська Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 97–98. 6. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик / Ю. С. Фігурний. – К., 2008. 7. Фігурний Ю. С. Олешківська Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 139–140. 8. Фігурний Ю. С. Нова Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 134–135. 9. Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья / Д. И. Эварницкий. – К., 1884.

Олег Чирков

Вплив міграційних процесів на становлення української нації

Міграція є важливим чинником сучасного націєтворення. Внутрішня міграція, перемішуючи людність різних соціально-територіальних груп, працює на підтримання національної однорідності та цілісності. Зовнішні міграційні потоки суттєво вплинули на трансформацію колишньої УРСР у сучасну самодостатню державу, зокрема: на зміну національної свідомості, ціннісну переорієнтацію, зміну світогляду й усвідомлення цивілізаційного вибору, формування і поширення нових стандартів буття українського суспільства.

Migration is an important factor of modern nation's formation. Internal migration by mixing people from different social and territorial groups serves to support of national homogeneity and integrity. External migration screams make an essential influence on the transformation of the former Ukrainian SSR into a self-sufficient modern State, in particular on changing of national consciousness, reorientation of values, changing of world-view and acknowledgment of civilization choice as well as on formation and spreading of new standards of existence of the Ukrainian society.

Від часів запровадження в середині 1980-х років політики демократизації СРСР, кризи й занепаду комуністичної ідеології, суверенізації та унезалежнення колишніх союзних республік країни колишньої світової соціалістичної системи охоплено активними процесами суспільної трансформації. Головний напрямок трансформаційних змін – уподібнення країнам з ринковою економікою. В різних частинах колишньої комуністичної імперії вони відбуваються по-різному – мають відмінності в головних напрямках, етапності, інтенсивності, наслідках, незворотності тощо.

У цей же період активізувався міграційний обмін людністю між різними територіями колишнього Союзу і неймовірно зросли міграційні потоки з інших територій. Не є виключенням і Україна. Причинно-наслідкові зв'язки між трансформацією України та міграцією загалом зрозумілі. Проте

вивчення і усвідомлення міграційного чинника перетворення Української РСР на незалежну державу із самодостатньою українською нацією є недостатнім. Наводимо попередні результати вивчення цього питання, яке ґрунтується значною мірою на особистому спілкуванні автора упродовж 1985–2011 рр. з громадянами України, що є учасниками міграційних процесів.

Окреслимо теоретичні засади та українознавчий контекст вивчення міграції взагалі та як чинника суспільного перетворення УРСР на самодостатню Українську державу. Важливим чинником антропосоціогенезу була міграція. Територіальна організація людства (зокрема, його етно-територіальна та расово-територіальна будова, територіальна організація виробництва) формувалася, розвивалася й перетворювалася великою мірою завдяки явищу міграції. Людство є насиченою

різноманітними внутрішніми зв'язками сукупністю людей (як представників біологічного виду, народів, націй, носіїв суспільних відносин, головної продуктивної сили тощо), що від своєї появи перебуває в стані самовідтворення і розвитку. Розвиток людності характеризується безперервними кількісними та якісними змінами, що зумовлені географічним середовищем і внутрішніми чинниками.

Рух людності (рух населення) є невід'ємною її властивістю, способом її існування. Розрізняють кілька видів руху людності, серед них просторовий. *Міграція* (стосовно людей) – процес пересування людей у географічному середовищі. Проте щодо специфіки пересувань є різні підходи. Часто міграцією людей вважають лише ті пересування, що призводять до зміни місця постійного мешкання.

Україна в світових міграційних процесах людності відіграла важливу роль у минулому. Сьогодні міграційне значення України зменшується головним чином через об'єктивні причини – зменшення демографічного потенціалу країни та зменшення потреби в притоку додаткової робочої сили з інших територій. Українські землі виконували наступні функції: 1. Транзитної території; 2. Джерела міграційних потоків; 3. Поглиначка міграційних потоків.

Прийнято виокремлювати кілька хвиль масової міграції з території України упродовж XIX–XX ст. – еміграції. Зростання еміграційного потоку за межі України, що почалося в другій половині 1980-х рр. і продовжилося в умовах незалежної України, називають четвертою хвилею. Вона спочатку мала політичні, економічні й інші причини, але згодом основною причиною стала економічна.

Сучасна Україна постачає власних мігрантів переважно до країн Європи, Північної Америки, Російської Федерації. Трудовою міграцією зазвичай називають таку, коли мігрант переміщується за кордон на роботу, не маючи на меті жити там постійно. Але велика частина українських трудових мігрантів через певний час змінює установку і разом з родиною залишається жити за кордоном, особисто втрачає громадянство України або лише діти. Підвищення ефективності національного виробництва, зростання реальних доходів громадян хоча б до рівня 2/3–3/4 від доходів громадян сусідніх з Україною країн ЄС зменшить обсяг еміграції, і трудової, зокрема. Державна міграційна політика України має бути спрямована на збереження українського громадянства і української самосвідомості (етнічної, культурної, мовної, релігійної, історичної ідентичностей) українських трудових мігрантів та заохочувати їхнє повернення в Україну.

Сьогодні в Україні немає обмежень на вільний вибір місця проживання громадян. Але проблеми, пов'язані з недостатнім контролем зовнішньо-міграційних потоків з Російської Федерації (відповідно і з багатьох країн Азії), з негативними соціально-економічними наслідками внутрішньої міграції, потребують державної уваги і адекватного розв'язання. Баланс зовнішньої міграції вже майже 20 років має від'ємне сальдо, що не компенсується природним приростом, а натомість поглиблюється природним зменшенням чисельності української людності. Це, з одного боку, розв'язує низку суспільних проблем, з другого – закладає нову проблему, що яскраво проявиться в майбутньому, коли власних трудових ресурсів буде недостатньо і поповнюватимуться вони чужинцями.

Трансформацію (перетворення) суспільства автор розуміє як докорінну чи швидку суттєву зміну устрою, організації суспільства. В залежності від того, в якій сфері буття суспільства (чи в яких сферах) відбуваються зазначені зміни, виділяємо відповідні трансформації (політичну, економічну,

світоглядну, цивілізаційну, демографічну, інформаційну, мовну, культурну, расову тощо). Загальноісторичний розвиток людства періоду трансформації УРСР в самодостатню незалежну державу характеризується інформатизацією та глобалізацією, що поширилися й на Україну.

Формування самодостатньої української нації відбувається в різних сферах суспільного буття і роль міграції в цьому процесі може розглядатися з позицій різних наук. Модернізація є одним із аспектів трансформації суспільства. Проте характеристика трансформації українського суспільства 1990-х – 2000-х рр. в категоріях теорії модернізації, коли простежуються риси традиційного, модерного, постмодерного суспільств, але недостатньо враховується специфіка суспільно-історичного розвитку України в умовах Союзу, не дає повного уявлення про багатогранність, всеохопну сутність та історичне значення процесу суспільної трансформації українського уламка СССР.

Визначати зміст поняття «нація» автор не береться. Одним з головних критеріїв належності до української нації вважає національну (не плутати з етнічною) самосвідомість. Оскільки свідоме обрання громадянства України часто не співпадає з національною самосвідомістю сучасних українських громадян, на цей критерій також зважаємо. Визначення змісту категорії «нація» є науковою проблемою, яка щодо української нації має додаткові складнощі. *Націю* розуміємо як історичну, культурну, економічну, політичну, біологічну, територіальну соціальну спільноту, об'єднану національною свідомістю. Проте формально належних (юридично) до українського соціуму також зараховуємо до української нації як такої, що перебуває в процесі трансформації формальних членів на свідомих і дієвих (тобто трансформації УРСР в Україну).

Самодостатність української нації розглядається автором як здатність розвиватися на власній національній основі (зокрема: природно-ресурсній, етнічній, історичній), не перетворюючись на іншу націю чи частину іншої нації.

Вивчення міграції у Національному науково-дослідному інституті українознавства та всесвітньої історії (ННДІУВІ). Автори багатьох публікацій у виданнях ННДІУВІ висвітлювали різні сторони міграційних процесів, що відбувалися за участю української людності від найдавніших часів до сьогодні. Проте глибина проникнення в міграційну проблематику і, відповідно, результати суттєво відрізняються. Значну групу публікацій, автори яких торкаються міграційних процесів, становлять праці про зарубіжні групи етнічних українців, історію їх формування, географічне розташування, проблеми збереження української ідентичності, проблеми функціонування соціальних інститутів освіти, виховання, церкви, культури, науки зарубіжних українців. В журналі «Українознавство» до цієї групи належать статті та повідомлення О. Галько, С. Карпенко, І. Винниченка, А. Лозинського та ін.

Автори різних видів публікацій в періодичних виданнях ННДІУВІ (статті, повідомлення, інтерв'ю, рецензії) торкаються міграційних процесів при розгляді найрізноманітніших українознавчих тем. Статей, де міграційні процеси перебувають в центрі уваги дослідника, у журналі «Українознавство» небагато [2; 4; 6; 11; 12; 15; 24; 25]. У «Збірнику наукових праць НДІУ» є ще ціла група таких, що стосуються міграції та збереження української ідентичності зарубіжних груп українців [5; 10; 21]. Праці, в яких висвітлено певні аспекти суспільної трансформації України, або дотичні проблеми, є і в «Збірнику наукових праць НДІУ» [3; 7; 9; 16–18; 20; 22; 23; 30] і в журналі «Українознавство» [8; 13; 14; 19].

У понятійно-термінологічному словнику-довіднику з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства «Україна – Етнос» подано розгорнуте тлумачення низки термінів, пов'язаних з міграційними рухами на українських землях та бібліографія (переважно з історії переселення українців) [27]. У збірнику наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства «Україна – Етнос» автори не обходять увагою давню міграцію слов'ян та міграційний рух XX ст. у зв'язку з розвитком етнічної будови людності України [1]. В Українському геополітичному словнику представлено велику групу термінів, що безпосередньо стосуються міграційного руху людності на українських землях [29]. Огляд історії зовнішньої міграції представлено у статтях в журналі «Українознавство» та в газеті «Дзеркало тижня» [26; 28].

Результати вивчення міграційних і трансформаційних процесів в Україні періоду незалежності представлені в наукових виданнях Центру українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка, Інституту стратегічних досліджень та багатьох інших дослідницьких центрів. Серед авторів цих праць такі дослідники: В. Бакальчук, В. Барков, О. Білий, О. Войтюк, Т. Воропаєва, І. Гнибіденко, І. Грабовська, М. Давидюк, Н. Девочкіна, В. Євтух, Т. Ємець, С. Катаєв, А. Кізілов, В. Крисаченко, В. Крюковський, Е. Лібанова, О. Малиновська, В. Миколаєвський, М. Мельник, О. Мостяєв, Ю. Недзельська, М. Обушний, Я. Петрова, С. Пирожков, В. Пісун, І. Прибиткова, О. Позняк, А. Попок, Т. Розова, М. Розумний, Ю. Соболев, С. Сокол, М. Стасюк, М. Степико, В. Трошинський, А. Толстокорова, В. Фадєєв, А. Хомра, Т. Черепанова, Л. Шабашова, О. Швачка. Зв'язок між міграційними й трансформаційними процесами в сучасній Україні висвітлюється не часто і переважно однобічно – економічна криза та інші причини призвели до еміграції. Вплив міграції на трансформацію сучасної України не становить інтересу серед дослідників.

Про міграцію як чинник перетворення Української РСР на незалежну державу із самодостатньою нацією робимо такі попередні висновки:

1. Міграційний рух людності відбувався від часу заселення первісною людиною українського регіону Європи і був чинником трансформації суспільства загалом або певних сторін його буття. Значення міграції в суспільній трансформації (в змінах, розвитку) сучасної України значно зменшилося, ніж воно було в минулому, зросло значення засобів масової інформації та комунікації.

При вивченні міграції як чинника національної трансформації України враховуємо відношення між міграційним рухом та іншими сторонами буття суспільства, серед яких назвемо таке: зміни чисельності етнічних складників людності, зміни їхньої питомої ваги серед всієї людності, територіальну поширеність провідних тенденцій зовнішнього міграційного обміну України, перебіг у часі провідних тенденцій зовнішнього міграційного обміну України, структурно-соціальний прояв мовних та культурних процесів, зміни ціннісних орієнтацій, політичні процеси (зовнішньополітичні орієнтири, організація влади, відносини в системі: громадянин/влада), зміни національної свідомості та світоглядні зрушення, цивілізаційні прагнення суспільства. Перебіг демографічного відтворення людності та етнічних процесів може мати протидіючий відносно міграційного впливу напрямок.

2. Україна під час розпаду Союзу перебувала на певній стадії трансформації недоформованої української нації в «советский народ». Ця трансформація мала призвести

до зникнення української нації, перетворення її на частину російської соціалістичної (советської) нації. Різні частини української соціалістичної нації були різною мірою залучені у перетворюючі процеси (Крим, Донбас, Галичина). Спостерігалася диспропорція соціальної структури етнічних українців у напрямку збільшення питомої ваги серед соціальних низів, які відзначалися найменшою рухливістю (мобільністю), як соціально, так і територіальною. Міграційний обмін України з іншими територіями Союзу працював також на зазначену трансформацію. Українство в усіх його іпостасях і проявах «розмивалося» й «розчинялося» у внутрішньому (ізолюваному) морі російського (або поросійщеного) «гомо советікуса».

3. Зміна політичних, культурних, міграційних, демографічних процесів кінця 1980-х – початку 1990-х років призвела до заміни одного напрямку трансформації української нації на інший. Серед процесів, що визначали перебіг трансформації українського уламка ССРСР на українську націю була зовнішня міграція. Відбувся швидкий обмін між республіками певними частинами свого населення (насамперед серед військових). Повернення з інших частин СРСР етнічних українців, кримських татар, представників інших етнічних спільнот, пов'язаних з Україною у певний спосіб і подібні процеси в Російській Федерації й інших колишніх республіках Союзу справили швидкий позитивний вплив на становлення націй у новому політичному статусі, у новій суспільно-історичній якості.

Міграційний обмін України з іншими територіями почав працювати на розвиток етнічної будови людності в іншому напрямку – на зменшення кількості й питомої ваги серед людності України представників народів інших країн, збільшення питомої ваги народів України – українців і кримських татар, збільшення чисельності кримських татар; зменшення кількості й питомої ваги патріотів інших країн (так званої «п'ятої колони»); збільшення частки патріотично чи лояльно налаштованих громадян, збільшення частки громадян з рідними мовами корінних народів – українською та кримсько-татарською*.

4. Трансформація «Советської України» в незалежну Україну мала лише частково керований характер. Перетворення відбуваються в умовах відсутності єдиного бачення мети як суспільством, так і політичними лідерами. Відповідно немає усталеної стратегії національного розвитку, а пріоритети змінюються зі зміною Президента і політичного складу Верховної Ради України. Різностямованість засадничих суспільних процесів у різних частинах країни становить загрозу її існуванню в майбутньому. Перерозподіл національного багатства на користь малої групи громадян стимулює, крім іншого, відтік людності з країни. Скоробогатіти досі були не готові до ролі національної економічної і політичної еліти. Велика частина найбагатших людей України не переймається українськістю суспільства і особисто відтворює зневажливе ставлення до української мови і культури, характерне для советської доби. Протилежний же кінець соціальної драбини більше, ніж на 90 % складається з етнічних українців з рідною мовою українською. Національна доповідь про людський розвиток 2011 р. показала, що 17 % людності перебувають

* Див. про вивчення відділом української етнології НДІУ розвитку впродовж XX ст. етнічної будови української людності: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=799>; про взаємну зумовленість розвитку в XX ст. історії України та етнічної будови її людності: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2296>.

на межі відторгнення від українського суспільства^{*}. Природно, що міграція молоді з цього середовища є головною метою батьків і дітей.

5. У процесах формування самодостатньої української нації міграція є важливим, переважно позитивним, чинником. Внутрішня міграція, перемішуючи людність різних соціально-територіальних груп, працює на підтримання національної однорідності та цілісності. Вона є одним з проявів швидкого соціального розшарування української постсовєтської нації та засобом його підтримання.

6. Зовнішня міграція корелюється з чинниками, що впливають чи визначають трансформаційні процеси. Вона суттєво впливає на становлення самодостатньої нації сучасного типу, зокрема: на зміну національної свідомості, ціннісну переорієнтацію, зміну світогляду й усвідомлення цивілізаційного вибору, формування й поширення нових стандартів буття українського суспільства (в політиці, освіті, економічній діяльності, побуті тощо). Еміграція з України знімає з бюджету країни певну частину фінансового навантаження і додає суспільству суттєві валютні вливання. Дефіцит зовнішньоторговельного балансу частково компенсується надходженням коштів українських заробітчан. Інвестовані в економіку заробітчанські кошти, запозичений спосіб господарювання, нові навички ведення бізнесу позитивно впливають на розвиток господарства України, на економічне одужання суспільства. Крім демографічних втрат^{**} вагомим негативним наслідком зовнішньо-міграційного обміну є активне просочення в українську мову, побутову культуру, харчування, систему традиційних свят, спорт, освіту запозичених елементів, що частково заміщують питомо українські. Це становить загрозу потенційної трансформації духовної культури українства на іншоетнічну.

7. Міграція на теренах України була джерелом формування нових цивілізацій та чинником розвитку наявних, безпосередньою причиною пересування географічних меж між цивілізаціями, розквіту чи занепаду цивілізацій. Сучасні міграційні процеси в Україні відбивають цивілізаційні пріоритети та цивілізаційні прагнення всього суспільства, а також окремих територіальних частин (поїздки до країн ЄС в областях Донбасу здійснила відносно маленька частка людності, а до Російської Федерації – відносно велика). Їх коректно розглядати і як чинник цивілізаційної трансформації України.

1. Баран В. Походження українського народу. Розділ V. Етнічна будова людності України та її територіальних частин // Україна – Етнос: Збірн. наук. праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / В. Баран, О. Чирков, Ю. Фігурний та ін. – К.: НДІУ, 2006. – С. 53–92; 121–177. 2. Борисенко В. К. Правда про поліетнічність України / В. К. Борисенко // Збірн. наук. праць НДІУ. – К.: «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 508–514. 3. Буяшенко В. В. Національна самосвідомість українців: проблема самоідентифікації / В. В. Буяшенко // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. IV. – С. 144–151. 4. Ворончук І. Исторична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми / І. Ворончук // Українознавство. – 2005. – № 4 – С. 220–224. 5. Галько О. Ю. Особливості

формування ідентичності та життєво важливих стратегій в українців східної діаспори (на прикладі Росії, Вірменії та Казахстану) / О. Ю. Галько // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2008. – Т. XXI. – С. 432–450. 6. Герасименко О. Сучасна українська еміграція до Італії та зародження нової української діаспори / О. Герасименко // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 198–205. 7. Горбань Т. Ю. Національно-етнічна самоідентифікація українців: історична ретроспектива, сучасне бачення / Т. Ю. Горбань // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2009. – Т. XXV. – С. 91–100. 8. Гринів О. Мова і проблеми політичної ідентичності в Україні / О. Гринів // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 46–50. 9. Донченко Є. В. Стан України в глобальних процесах сучасності / Є. В. Донченко // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. IV. – С. 420–425. 10. Дякова О. В. Соціально-економічні підвалини збереження ідентичності української діаспори – концептуальні та теоретико-методологічні основи дослідження / О. В. Дякова // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2009. – Т. XXV. – С. 445–457. 11. Істоміна Н. Переселення вихідців з українських губерній на Ставропольщину у XVIII–XIX ст. / Н. Істоміна // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 309–314. 12. Крисаченко В. Сучасні міграційні тенденції та їх вплив на етнотомографічну ситуацію в Україні / В. Крисаченко // Збірн. наук. праць НДІУ. – К.: «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 515–534. 13. Круглий стіл «Імперативи розвитку освіти в Україні» [м. Чернігів, 19.05. 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). 14. Левченко А. Українська ідентичність у процесах націєтворення (XVII – XVIII століття) / А. Левченко // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 251–253. 15. Мартинюк О. Зовнішні міграції в етнотомографічних процесах на території Західного Полісся і Західної Волині (римський період епохи заліза) / О. Мартинюк // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 231–235. 16. Мельник І. А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України / І. А. Мельник // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. IV. – С. 59–73. 17. Онищук В. М. Етнотомографічна політика як чинник формування української політичної нації / В. М. Онищук // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. IV. – С. 74–77. 18. Процик І. В. Роль неформальних організацій у суспільно-політичних перетвореннях в Україні в другій половині 80-х рр. XX ст.: історія виникнення та основні завдання їх діяльності / І. В. Процик // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2011. – Т. XXVII. – С. 335–339. 19. Савченко О. Перспективи модернізації системи освіти України в умовах Болонського процесу / О. Савченко // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 115–117. 20. Сніжко В. В. Геоісторичні умови й етапи становлення національної свідомості в людності українського терену / В. В. Сніжко, О. А. Федоренко // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2009. – Т. XXV. – С. 462–470. 21. Соколовська К. М. Особливості формування української діаспори в історико-соціальному контексті // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2005. – Т. V. – С. 379–385. 22. Степко М. Т. Загальноукраїнська ідентичність: проблеми формування / М. Т. Степко // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2008. – Т. XXII. – С. 73–83. 23. Сугрובה Ю. Трансформація соціуму: нові цінності молодіжної культури / Ю. Сугрובה // Збірн. наук. праць НДІУ. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2011. – Т. XXVII. – С. 60–63. 24. Цимбал Т. В. Соціально-філософські аспекти проблеми рееміграції українців / Т. В. Цимбал // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2009. – Т. XXVI. – С. 428–438. 25. Черніговець Н. Историчні обставини та зовнішньополітичні чинники трудової сільськогосподарської еміграції [1920-х рр.] / Н. Черніговець // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 59–62. 26. Чирков О. Вплив зовнішньої міграції V–XX ст. на сучасну етнічну мозаїчність людності України // Українознавство. – Ч. 1–2. – К., 2002. – С. 215–220. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogs.kiev.ua/fulltext.html?id=2347>. 27. Чирков О. Демографічна політика; Міграція (стосовно людей); Населення (Людність, Народонаселення); Переселення; Розселення етносів в Україні; Чисельність населення / О. Чирков // Україна – Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / НДІУ. Фігурний Ю. С. та ін. – К., 2006. – С. 61–62; 120–121; 128; 144–145; 166–168; 215–217. 28. Чирков О. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні / О. Чирков // Дзеркало Тижня. – 2002. – № 3 (378). – 26 січня – 1 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/27055>. 29. Чирков О. Переселення [та ін.] / О. Чирков // Український геополітичний словник / Крисаченко В. С. та ін. – К.: «МП Леся», 2010. 30. Шевченко М. М. Глобальні трансформації та їх вплив на систему військової освіти України / М. М. Шевченко // Збірн. наук. праць НДІУ. – 2008. – Т. XXI. – С. 383–388.

^{*} Див. про вивчення відділом української етнології НДІУ розвитку впродовж XX ст. етнічної будови української людності: <http://www.ualogs.kiev.ua/fulltext.html?id=799>; про взаємну зумовленість розвитку в XX ст. історії України та етнічної будови її людності: <http://www.ualogs.kiev.ua/fulltext.html?id=2296>.

^{**} Див. докладніше: <http://www.ualogs.kiev.ua/fulltext.html?id=2503>.